

Press Ludwika, *Łąźnie rzymskie w Bułgarii*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 1984, t. 1, s. 175–190.

<https://doi.org/10.14746/bp.1984.1.15>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/55692>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

ŁAŻNIE RZYMSKIE W BULGARII

LUDWIK A PRESS

Rzymianie, budując swoje ogromne Imperium, przenosili na nowy grunt umiejętności i zwyczaje, najbardziej przydatne w zmienionych warunkach. Czynili to za pośrednictwem wojska i urzędników cywilnych, a także innych przybyszów z Italii.

Stopień odporności ludności miejscowej na wpływy rzymskie był różny. W Bulgarii nawarstwiły się kultury w sposób szczególny. Jej ziemie były kolebką kultury trackiej; wybrzeże nadczarnomorskie przyciągnęło przybyszów z Grecji. Powstały strefy wpływów przenikające się wzajemnie i przyspieszające rozwój społeczny, gospodarczy i duchowy ludności.

W okresie rzymskim, wśród uchwytnych w materiale archeologicznym przejawów romanizacji, ważne miejsce zajmują wytwory budownictwa użyteczności publicznej. Jako jeden z przykładów mogą posłużyć łaźnie. W Grecji ich tradycja sięgała epoki brązu; Rzymianie przekształcili je we właściwy sobie sposób, a w miarę rozszerzania granic państwa — znacznie rozpowszechnili.

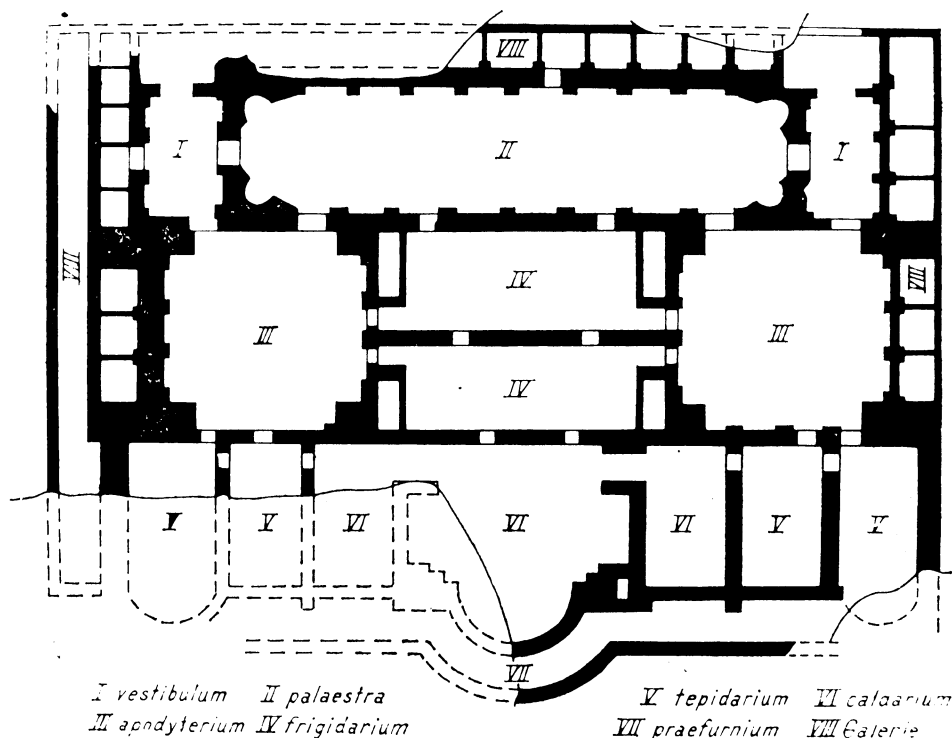
Z interesującego nas obecnie terenu znane są wolno stojące łaźnie miejskie, w których gromadzili się ludzie spragnieni kąpieli i różnych form odprężenia. Do innej grupy zaliczymy łaźnie wzniesione przy gorących źródłach leczniczych, w które Bułgaria zawsze obfitowała. Rzymianie, których piastowane w prowincji godności skłaniały do przebywania w tej części Europy, chłodnej i niegościnniej w porównaniu z Italią, mieszkali w domach zaopatrzonych w łaźnie z centralnym ogrzewaniem — przeważnie w wygodnych willach miejskich lub wiejskich. Łaźnie były koniecznym składnikiem zabudowy twierdz legionowych; mniejsze wznoszono w obrębie murów, większe — poza ich granicami.

Stan zachowania łaźni jest bardzo zróżnicowany. Były to konstrukcje dwupoziomowe, ponieważ ogrzewanie łaźni opierało się na zasadzie doprowadzania ciepłego powietrza ze specjalnego pieca — *praeefurnium*, do piwnic hypokaustycznych, które znajdowały się poniżej ogrzewanego obiektu — wnętrza mieszkalnego albo basenu. W piwnicach ciepłe powietrze krążyło między tzw. słupkami suspensurowymi — *pilae*, budowanymi z elementów terrakotowych, rzadziej kamiennych. Słupki zatrzymywały ciepło i stanowiły oparcie dla

stropu — *suspensury*. Ta część łaźni, tj. piwnica hypokaustyczna ze słupkami różnego kształtu, na planie czworokąta lub koła, zachowuje się przeważnie dość dobrze. Ich obecność nie jest jednak wystarczającym dowodem, że w tym miejscu wznosiła się łaźnia, ponieważ urządzenia właściwe centralnemu ogrzewaniu wprowadzono także do niektórych budowli mieszkalnych. Ale plan budowli, obecność basenów, charakterystyczny wystrój, pozostałości sklepionych stropów, *praeefurnium* połączone z łaźnią — te wszystkie elementy, zachowane w różnym stopniu, ułatwiają rozpoznanie łaźni wśród innych budowli.

Łaźnie miejskie. W Odessos (Warna) łaźnia została zbudowana w centrum miasta w II wieku n. e. w szczytowym okresie dobrobytu mieszkańców. Była to budowla monumentalna, którą M. F. Hodinott¹, autor pracy o Bułgarii w starożytności, słusznie porównuje z termami Rzymu. Łaźnia zajęła powierzchnię 7000 m²; grubość jej murów waha się od 1,60 m do 2,45 m. Jako materiał budowlany posłużył kamień i w dużym stopniu — cegły; przy konstrukcji sklepień — lekki tuf. Dla celów dekoracyjnych użyto marmuru i granitu. Plan łaźni (ryc. 1.) wybitnie symetryczny, dostosowany był do potrzeb kobiet i mężczyzn. Dwa duże wejścia z kamiennymi węgarami przecinały mur północny i prowadziły do podzielonej na dwie części łaźni przez rodzaj vestibulu. Akcent centralny w północnej części terenu stanowiła palestra z półokrągłymi niszami na posagi w narożnikach i z pilastrami wzdłuż dłuższych jej boków. Można było stamtąd przejść do dwóch rozbieralni (III) założonych na planie kwadratu (23 m × 23 m) i przylegających z dwóch stron do podłużnego *frigidarium* (IV) z basenem na zimną wodę, głębokości 0,70 m. Wydaje się, że było to wyjątkowo wyposażone pomieszczenie z korynckimi kolumnami z granitu na wysokich bazach, z posagami bóstw, ustawionymi przy kolumnach balustrady. Południową część term zajęło 7 wnętrz kąpielowych, ogrzewanych ciepłym powietrzem, które docierało z *praeefurnium* (VII) do piwnic hypokaustycznych i krążyło wzdłuż ścian *caldarium* i *tepidarium*. *Suspensury* nad piwnicami hypokaustycznymi opierały się na pionowych rurach cylindrycznych o średnicy 0,26 m. Każdy słupek został skonstruowany z dwóch pionowo ustawionych rur, tylko wzdłuż ścian stały słupki z cegieł. Wysokość piwnicy hypokaustycznej wynosiła 1,20 m. Wzdłuż południowej ogrzewanej części łaźni biegła sklepiona galeria zewnętrzna szerokości 3,65 m; w jej granicach mieściło się *praeefurnium*. I chociaż współczesna zabudowa Warny uniemożliwia całkowite odsłonięcie południowej części łaźni, odkrywcy nie mają trudności z rekonstrukcją planu całej budowli. Istnieją tam wyjątkowo sprzyjające warunki do obserwacji i ustaleń dotyczących np. biegu przewodów, które rozprowadzały ciepłe powietrze w poziomie i pionie, usytuowania pionowych szybów, w grubości ścian oraz konstrukcji sklepionych

¹ M. F. Hodinott, *Bulgaria in Antiquity*, London 1975, s. 315.

Ryc. 1. Warna-Odessos. Plan łaźni

Według: B. Böttger, B. Döhle, K. Wachtel, *Bulgarien — eine Reise zu antiken Kulturstätten*, Berlin 1971, s. 63)

kanałów podziemnych, które — zdaniem Mirčeva — należały do imponującego systemu odprowadzania zużytej wody z łaźni². Obecnie przeważa pogląd, że budowano je z myślą o zabezpieczeniu fundamentów budowli przed nawilgoceniem.

Usytuowanie budowli, jej proporcje i wystrój stawiają ją w rzędzie najlepszych wytworów budownictwa użyteczności publicznej w miastach rzymskiej Bułgarii. Miejska łaźnia w Odessos funkcjonowała do końca III w. zyskując niewątpliwie amatorów także wśród stałych mieszkańców miasta.

Inną, dość dobrze zbadaną łaźnią publiczną znamy z Kaliakry (28,45 m ×

² M. Mirčev, *Rimskie termy v Varne. Predvaritelnyj oščet*, (w:) Actes du Premier Congrès Internat. des Études Balkaniques et sud-est Européennes, II, 1966, Sofia 1969, s. 470 n. Na temat funkcji podziemnych korytarzy o szczególnej konstrukcji w łaźniach Odessos, Serdiki, Pautalii, Oescus i in. zob. M. Biernacka-Lubańska, *Konstrukcyjne znaczenie podziemnych korytarzy odkrytych pod łaźniami rzymskimi na terenie Bułgarii*, *Archeologia* XVII 1966, s. 246 - 248.

× 11,80 m), którą M. Čičikova nazywa pierwszą nadbrzeżną osadą tracką typu miejskiego³. Północno-wschodnią część łaźni zajmowały wnętrza nie ogrzewane, pod pomieszczeniami południowo-zachodnimi krążyło ciepłe powietrze w piwnicach hypokaustycznych (ze słupkami różnej konstrukcji, wys. 0,70 m) i sięgało wyżej, do wnętrza o podwójnych ścianach (z odstępami szer. 0,22 m). W ścianach działowych, na poziomie piwnicy hypokaustycznej przełoty z łękami z cegieł lub płytek kamiennych łączyły podziemne pomieszczenia.

Źródłem ciepła dla *caldarium*, *tepidarium* i *laconicum* były dwa piece różnej wielkości, których mury zachowały się do dość znacznej wysokości. Znamy bieg trzech rur o średnicy 0,40 m i 0,68 m, które łączyły piec z hypocaustum. Od południa mur jednego *praefurnium* przecinało wejście szerokości 0,75 m. Jest rzeczą prawdopodobną, że w zachodniej absydzie *caldarium*, wyłożonej zaprawą hydrauliczną, znajdował się główny zbiornik na wodę, zasilany przez wodociąg, z którego zachował się odlamek rury długości 0,35 m. Jej przedłużenia można się dopatrywać w wodociągu północnym, który wchodził do miasta przez przełot w murze obronnym.

Jako budulec posłużył w łaźni miejscowy kamień łamany, w absydach — cegły. Analizując plan i proporcje łaźni, I. Bobčeva zwraca uwagę na podobieństwa widoczne w łaźni w Dinogetia (północna Dobrudża) i w Tolbuhinie oraz datuje budowlę z Kaliakry na ten sam okres, tj. na IV wiek n.e.⁴ Znajduje potwierdzenie w monetach, ceramice i dwóch lampach stamtąd. Łaźnia uległa częściowemu zniszczeniu z końcem IV wieku lub z początkiem V w. Niektóre jej wnętrza zostały wykorzystane później dla celów mieszkalnych, może jako warsztat rzemieślniczy.

Także w innych miastach Tracji i Mezji Dolnej zbudowano łaźnie, które zasługują na uwagę⁵. Znamy je np. z Marcianopolis, Nicopolis ad Istrum, Oescus.

Łaźnie przy źródłach mineralnych. Stara tradycja kultu wód leczniczych i korzystania z ich „cudownych właściwości” nie zamarła po utworzeniu prowincji rzymskiej. Nowi przybysze w pełni docenili walory lecznicze trackich wód mineralnych. Znali przecież wody o podobnych właściwościach z kąpielisk włoskich i obcych.

Przy źródłach zaczęli wznosić łaźnie doprowadzając wodę leczniczą do ba-

³ M. Čičikova, *Habitats et forteresses thraces du 1er millénaire av. n. ère*, (w:) Pulpudeva I. Semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Sofia 1976, s. 24.

⁴ L. Bobčeva, *K''snorimska bania na Kaliakra*, Izvestia na Okr. Istor. Muzej i B'lgarskoto Istoricesko Družestvo, Tolbuhin, I 1973, s. 148.

⁵ Philippopolis-Trimontium (D. Cončev, *Rimska bania v istočnata čast na Plovdiv*, Godišnik na Plovdivskija Arheol. Muzej, II 1950, s. 137 - 148); Nicopolis ad Istrum (T. Ivanov, IAI, XVIII, 1952, s. 215 nn.); Oescus (idem, *Archeologičeskie issledovanija antičnogo goroda Ulpia Esk*, Sov. Archeologija, VIII, 1964, s. 239 nn.).

senów kąpielowych, zróżnicowanych w zależności od jej naturalnej temperatury. Przykładów znamy wiele, chociaż nie wszędzie postęp prac archeologicznych pozwala na bliższą analizę obiektu.

Przedrzymski okres korzystania z wód leczniczych wyraźnie zarysował się w Aquae Calidae (na północny zachód od Burgas). Wydaje się, że cudowne źródło znajdowało się pod gołym niebem albo miało obudowę z drewna⁶. Wdzięczni pacjenci przynosili monety (najstarsze pochodzą z IV wieku przed n.e.), gemmy, pierścienie ze szlachetnych metali. Z rzymskich łaźni, datowanych na połowę I wieku n.e. zachowały się dwa baseny: północny, okrągły o średnicy 9 m i południowy, prostokątny (12 m × 7,50 m) ze stopniami z marmuru. Mur dzielący oba baseny wspierał się na masywnych słupach z drewna, między którymi swobodnie przepływała woda źródłana z jednego basenu do drugiego. W gruzie, który wypełniał baseny w chwili ich odkrywania, zachowały się reliefy ofiarne, marmurowe wyobrażenie trzech nimf — patronek świętego źródła, naczynia z brązu i przedmioty codziennego użytku.

Sądząc z nagromadzonych w Aquae Calidae monet, do uzdrowiska przybywali pacjenci z różnych stron Tracji i Mezji, a nawet z Macedonii i Azji Mniejszej.

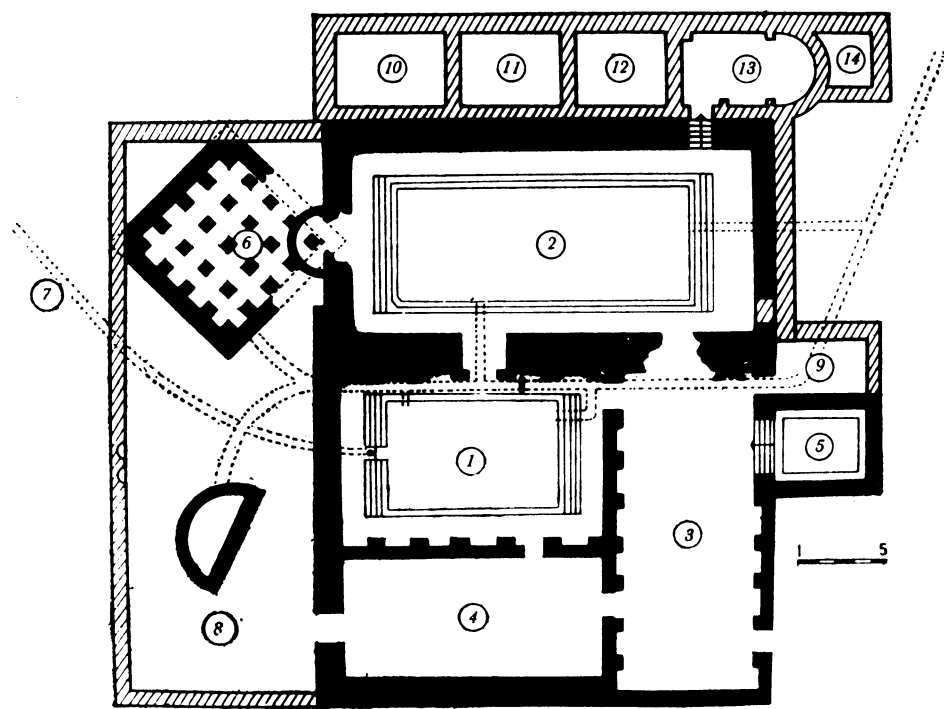
W odległości 15 km od Starej Zagory, czyli w Augusta Traiana łaźnia zbudowana w latach 162/163 n.e. przez miejscowego arcykapłana, który pochodził z Azji Mniejszej, zajęła 2,500 m² i zawierała 12 wnętrz (ryc. 2). Na wybór miejsca wpłynęła bliskość wód mineralnych, które ją zasilają. Łaźnia otrzymała staranny wystrój architektoniczny. Otoczono ją murem wraz z sąsiednim *nimfajonem*, prawdopodobnie w pierwszych latach istnienia, za rządów Marka Aureliusza i Lucjusza Werusa. Istnieją dowody, że z łaźni korzystano jeszcze w XII wieku.

Z greckiej inskrypcji odkrytej w Starej Zagorze i opublikowanej przez D. Nikolova⁷ dowiadujemy się, jakie pomieszczenia wchodziły w skład łaźni wzniesionej w Augusta Traiana. Plan odsłoniętej budowli zgodny jest z opisem. Jeden z przewodów doprowadzał zimną wodę do zbiornika z wodą mineralną o wysokiej temperaturze. Fundator wznosił ambitnie pomyślaną budowlę — z okładziną marmurową ścian i basenów, z portretami rzeźbiarskimi imperatorów, z posągami bóstw i płaskorzeźbami o charakterze kultowym.

W Germanii (Saparewa Bania), osadzie trackiej, która powstała przy otaczających wciąż gorących źródłach w południowo-wschodniej Bułgarii, łaźnia w okresie rzymskim zajęła centrum miasta, a sąsiadujące ze świętym źródłem domy mieszkalne należały zapewne do ludzi, którzy pełnili funkcje związane z kultem

⁶ B. Filov, AA 1911, 349 nn.; G. Ajanov, IAI XVII, 1950, s. 280.

⁷ D. Nikolov, *Stroitelten nadpis ot rimska bania kraj Stara Zagora*, Arheologija, X, 1, 1968, s. 45 nn.

Ryc. 2. Augusta Traiana. Plan łaźni

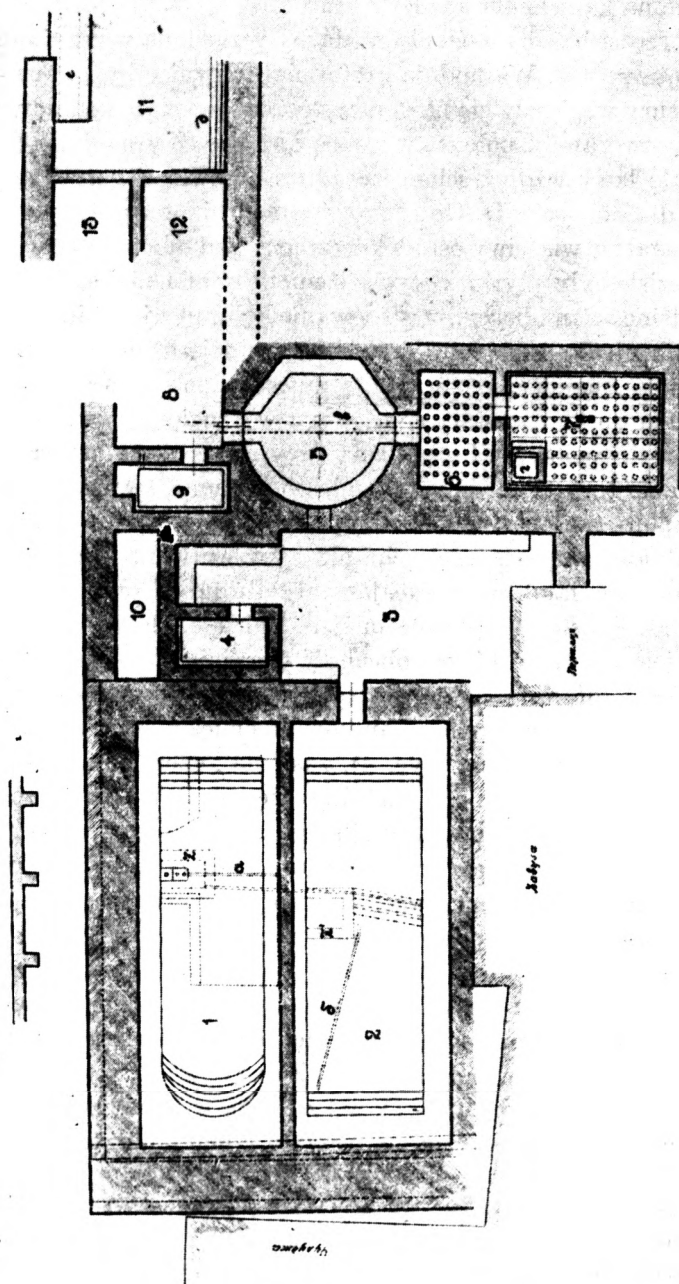
(Według: D. Nikolov, *Arheologija* X, 1, 1968, s. 44, ryc. 1)

i obsługą pacjentów⁸. Przedmioty znalezione przypadkowo podczas robót ziemnych, głównie płytki marmurowe z wyobrażeniem bóstw uzdrawiających, pozwalają określić przybliżone ramy czasowe od III do VI wieku n.e. dla łaźni i jej otoczenia⁹.

Nie wyczerpana okazała się siła wód leczniczych w Hisar. Zbudowana tam łaźnia, odkryta przypadkowo w latach trzydziestych, zajęła powierzchnię 45 m × 35 m. W jej obrębie znalazły się wszystkie tradycyjne wnętrza kąpielowe wraz z przedsionkiem i apodyterium. Do głębokich basenów schodziło się po stopniach (ryc. 3). Wśród licznych wewnątrz trudno wyróżnić łaźnię dla męż-

⁸ T. Ivanov, *Arheologičeski proučvanja pri Sapareva Bania*, IAI, XXI, 1957, s. 211 nn.; idem, *Proučvanja v' rhu hipokausta ot rimskata rannobizantijskata epoha v B'lgaria*, *Arheologija*, XIII, 1, 1971, s. 41 nn.

⁹ Kilka innych stanowisk tego typu, np. Anhialos (dziś Pomorie) z jeziorem solankowym o szczególnych właściwościach, z łaźnią rzymską; łaźnia zasilana przez źródła mineralne w Serdica (Sofia); druga mniejsza łaźnia w Odessos (Warna) zbudowana w połowie II wieku i odbudowana w III w. n.e. (G. Tončeva, *Sov. Archeol.* VIII, 1, 1964, s. 231 n.).

Ryc. 3. Hisar. Plan łaźni

(Według: D. Cončev, Godišnik na Plovdivskata Narodna Bibl. i Muzej, 1935 - 1936, Sofija 1937, s. 131, ryc. 28)

czyn i dla kobiet. Prawdopodobnie zastosowano tam inny, dobrze znany system: wybrane dni na kąpiele dla każdej z grup.

W zachodniej części baseny z ciepłą wodą były zasilane przez źródła mineralne o temperaturze 48°. Wschodnia część miała piwnice hypokaustyczne, w których suspensury wspierały się na rurach terakotowych o średnicy 0,13 m i 0,22 m (z dwoma otworami w połowie wysokości każda). Z *tepidarium* (15 m × 6 m), które miało ławy wzdłuż ścian, sąsiedował niewielki basen, nazwany miejscem kąpiei dla chorych. D. Cončev wysunął hipotezę, że po stronie wschodniej znajdował się właściwy ośrodek leczniczy pod opieką lekarza-kapłana¹⁰. Wśród znalezisk były płytki z wyobrażeniem nimf i niektórych bóstw. Marmurową okładzinę ścian i basenów, stosowanie kolumn z jońskimi i korynckimi głowicami traktuje Cončev jako „dowody wysokiej kultury budowlanej”.

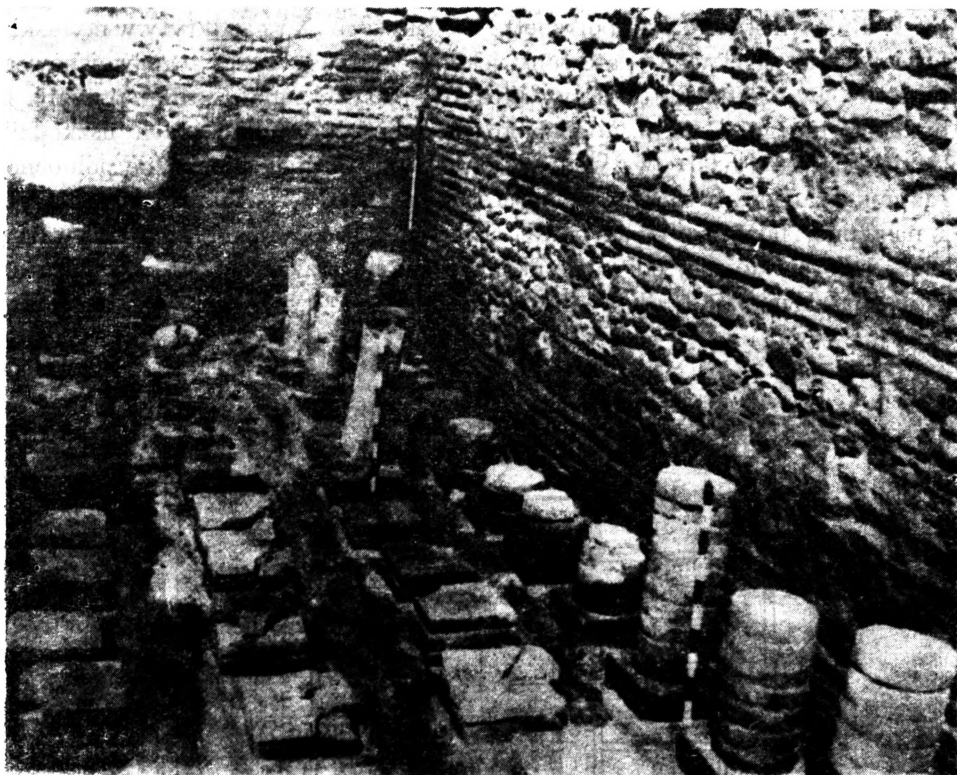
Łaźnia w Hisar w znanej nam postaci, z murami zachowanymi do różnej wysokości od 0,50 m do 3 m, została zbudowana w drugiej połowie IV wieku n.e. funkcjonowała do połowy VI w. Można przypuszczać, że zajęła miejsce wcześniejszej budowli tego typu. Hisar — miasto obronne, uważane za starożytne Dioklecjanopolis (?), było przede wszystkim uzdrowiskiem, które zajmowało dzielnicę zabudowaną w sposób charakterystyczny dla okręgów, związanych z bóstwami i źródłami, przywracającymi ludziom zdrowie.

W Pautalii (dzis. Kjustendi) główne miejsce kultu Asklepiosa wiązało się ściśle ze źródłami leczniczymi, których obecność wcześniej zwróciła uwagę Traaków na to miejsce. Pautalia zamieszkała od epoki neolitu, przeobraziła się za rządów Rzymian w ważny ośrodek handlowo-rzemieślniczy i znane uzdrowisko. Odslonięta częściowo łaźnia (ryc. 4), zasilana przez ciepłe źródła mineralne, pochodzi z IV wieku n.e. i znajduje się poniżej łaźni tureckiej¹¹. W piwnicach hypokaustycznych omawianej łaźni zastosowano system sklepieniowo-arkadowy. *Tubuli* w kształcie krótkich rurek z palonej gliny i haki do ich umocowania pochodzą ze ścian ogrzewanych ciepłym powietrzem. W niektórych ścianach łaźni zachowały się pionowe rury-wentylatory o średnicy 0,28 m.

Łaźnie w domach prywatnych miały znacznie skromniejsze proporcje. O wnętrzach kąpielowych z basenami, które zawierały wodę zimną i gorącą, pamiętali budowniczowie willi miejskich i wiejskich oraz niektórych domów w miastach. Tak było w pobliżu Starej Zagory (wieś Czatałka), w willi z wyodrębnioną łaźnią, w Madara (II - IV w.) z łaźnią w północnej części willi (ryc. 5) albo np. w Pawlikeni, w ważnym ośrodku rzemieślniczym, w którym

¹⁰ D. Cončev, *Hisarskiti bani. Geografski, istoričeski i arheologičeski očerk*, Godišnik na Plovdivskata Nar. Bibil. i Muzej, 1935 - 1936, Sofija 1937, s. 156.

¹¹ Na temat pięciu odsloniętych wnetrz: L. Ruseva-Skokoska, *Rimska obštestvena sgrada v Pautalia*, Arheologija, VI, 1, 1964, s. 33 nn.; Ch. Danoff, *Pautalia*, RE IX suppl. 1962, 800 nn. W. N. Bardžiev, *Die thrako-römischen Denkmäler der Balneologie in Bulgarien*, Atti del Primo Congresso Europeo di Storia Ospitovera Reggio Emilia, 1960, s. 57 - 68 (non vidi).

Ryc. 4. Pautalia. Wnętrze piwnicy hypokaustycznej

(Według: T. Ivanov, *Arheologija* XIII, 1, 1971, ryc. 2)

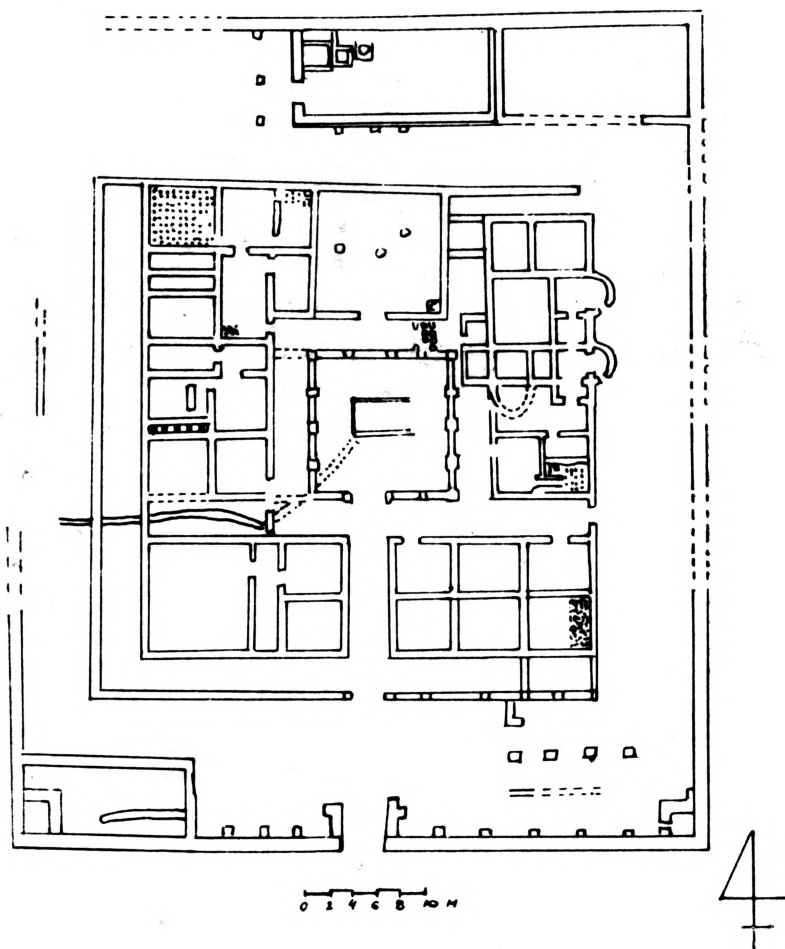
jeden z odsłoniętych domów wieloizbowych, przestronnych miał zespół wnętrz kąpielowych w części przeznaczonej na łaźnię¹².

Łaźnie legionowe. Żadna twierdza naddunajska w Bułgarii nie jest odsłonięta w całości. Nie prowadzono też na większą skalę prac archeologicznych poza obrębem murów obronnych. Wiemy jednak, że duże łaźnie tam właśnie najczęściej były usytuowane. Dobrym przykładem jest np. niezbyt odległe Slaweni w Rumunii, gdzie łaźnia (21 m × 19,60 m) z dwoma piecami, funkcjonująca od początku III w. n.e. do końca tego stulecia, została odsłonięta na północ od twierdzy¹³.

¹² V. Antonova, *Novootkriti obekti ot rimskata epoha v Madara*, Izv. na Nar. Muzej v Kolarovgrad, 1, 1960, s. 19 nn.; K. Majewski, *Kultura rzymska w Bułgarii*, Wrocław-Warszawa 1969, s. 97 n.; B. Soultov, *Ancient Pottery Centres in Moesia Inferior*, Sofia 1976, s. 23.

¹³ G. Popilian, *Thermele de la Slăveni*, *Apulum*, IX, 1971, s. 626 nn. Funkcja budowli z absydami (III/IV w. n.e.), odkrytej przez A. Frovę tuż poza murami miejskimi Oescus, nie jest ustalona, chociaż jej plan przypomina plan łaźni (A. Frova, *Razkopki na italianskata arheologičeska misja v Eskus*, *IAI*, XVII, 1952, ryc. 6 na s. 39).

W Bułgarii skromny zespół wnętrz kąpielowych (XVI) odkryty w rzymskim forcie Jatrus (Krywina) datowany jest na pierwszy okres tego wojkowego punktu (300 - 350 r. n.e.). W wyniku późniejszych zmian, które sprawiły, że budowla innego rodzaju, o głęboko osadzonych fundamentach uszkodziła łaźnię, znane są tylko dwa wnętrza kąpielowe z absydą po stronie północnej. Ich mury zachowały się do wysokości 1,50 m. Drugi zespół wnętrz kąpielowych z następnej fazy w Jatrus (XVI) uważają odkrywcy za łaźnię prywatną. Wchodziło się do niej od zachodu. Wyróżniono trzy wnętrza i *prae-furnium* z absydą. Wnętrza środkowe były przesklepione (ryc. 6). Przy konstrukcji

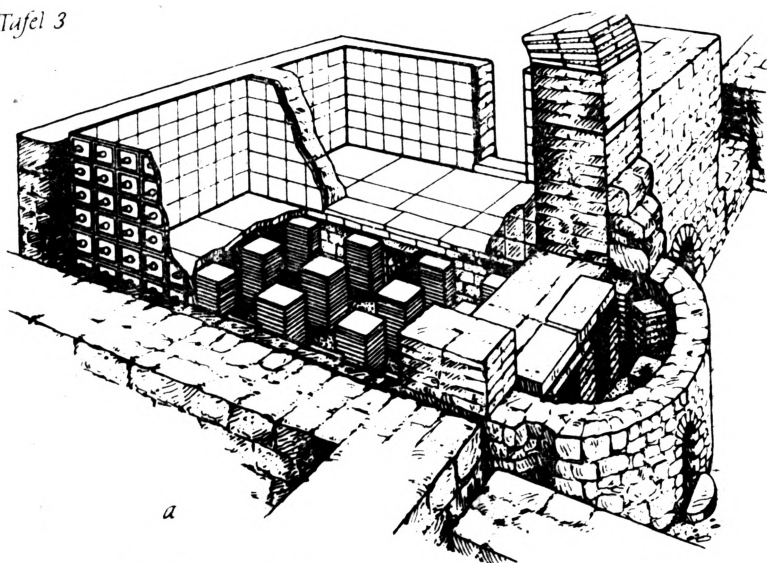

Ryc. 5. Madara. Willa z wnętrzami kąpielowymi. Plan

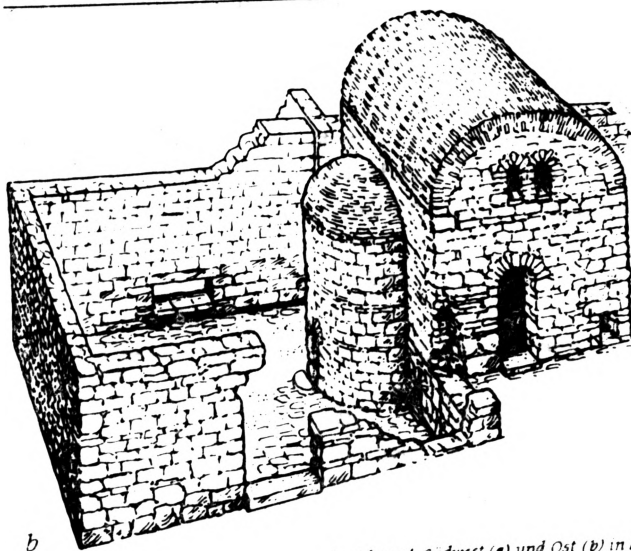
(Według: K. Majewski, *Kultura rzymska w Bułgarii*, Wrocław-Warszawa 1969, ryc. 52)

Uproszczony przerys: P. Dyczek

Tafel 3

IATRVS Das Bad XXVI

Ansicht von Südwest (a) und Ost (b) in der Rekonstruktion

Ryc. 6. Jatrus. Rekonstrukcja rysunkowa łaźni

(Według: B. Döhle, *Akten des XI Internationalen Lineskongresses*, Budapest 1977, tabl. 3)

zastosowano *tegulae mammatae* co — jak podkreśla B. Döhle — jest praktyką wyjątkową w rzymskich łaźniach Bułgarii¹⁴.

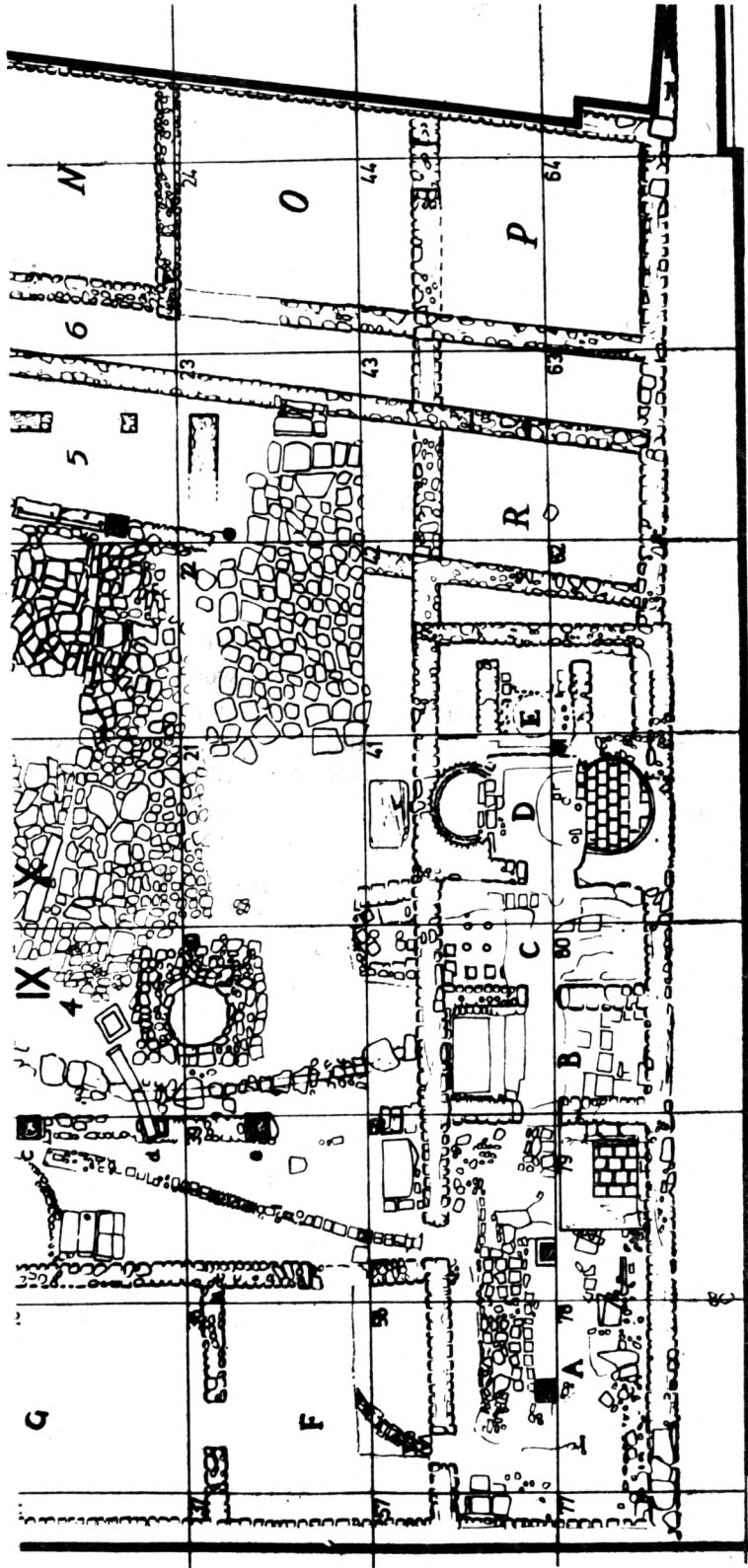
W twierdzy Novae, która jest obiektem badań polskich i bułgarskich archeologów, Ekspedycja Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza pod kierownictwem prof. S. Parnickiego-Pudelko odsłoniła zespół pomieszczeń, należących do tzw. budowli przy forum. Odkrywca przypuszcza, że wyżej, nad dobrze zachowanymi piwnicami hypokaustycznymi ze słupkami z płyt ceramicznych, znajdowały się pomieszczenia kąpielowe, a nie wnętrza mieszkalne¹⁵. Odsłonięto też *praefurnium*, a dalsze prace umożliwią poznanie całego zespołu wewnątrz i dokładne określenie ich funkcji. Założony na zachód od centralnego placu twierdzy w początkach III w. uległ prawdopodobnie zniszczeniu na przełomie IV i V wieku n.e.

W północno-zachodniej części Novae, w obrębie tzw. budowli z portykami, łaźnia zajęła jej południową stronę¹⁶. W wyniku prac archeologicznych Ekspedycji Uniwersytetu Warszawskiego odsłonięto zespół wewnątrz kąpielowych (A-E), które zajęły powierzchnię 144 m². Jest to skromna łaźnia (ryc. 7) z *apodyterium*, do którego wchodziło się z ulicy, od zachodu i z dziedzińca centralnego od północy. Dalszy ciąg pomieszczeń, mniejszych od rozbieralni to *frigidarium* z prostokątnym basenem, *tepidarium* i *caldarium* z dwoma półokrągłymi basenami w obudowie z cegieł. Ich wewnętrzną powierzchnię pokrywała zaprawa hydrauliczna. Podłogi wszystkich wewnątrz były wyłożone ceramicznymi płytami, niektóre miały odciski pieczęci *LEG I ITAL*. Obramienie otworów wejściowych między wewnątrzami kąpielowymi stanowiły monolityczne węgary. W piwnicach hypokaustycznych poniżej *tepidarium* i *caldarium pilae* były wykonane z kwadratowych i okrągłych elementów ceramicznych. Tam również podłogi wyłożono ściśle przylegającymi płytami ceramicznymi (0,30 m × 0,30 m), na których zachowały się ślady po tych słupkach suspensurowych, które nie przetrwały do naszych czasów. Wysokość piwnicy wynosiła 0,70 m, grubość suspensury dochodziła do 0,15 m. Ciepłe powietrze ze słabo zachowanego *praefurnium* docierało bezpośrednio do piwnicy hypokaustycznej poniżej *tepidarium* przez przelot w murze północnym (wys. 1 m), zamkniętym u góry łukiem ceglany. Być może drugie *praefurnium* znajdowało się niegdyś po stronie wschodniej.

¹⁴ B. Döhle, *Zwei Badenanlagen aus dem 4. Jahrhundert im spätrömischen Limeskastell Jatrus*, (w:) Akten des XI Internationalen Limeskongresses, ed. J. Fitz, Budapest 1977, s. 427 nn.

¹⁵ S. Parnicki-Pudelko, *Les recherches archéologiques polonaises à Novae en 1974*, *Latomus*, XXXV, 1976, s. 589 nn.; XXXVI, 1977, s. 805 nn.; L. Press, S. Parnicki-Pudelko, *System ogrzewania budowli w rzymskim mieście Novae*, *Meander*, XXXVI, 5, 1981, s. 245 nn.

¹⁶ L. Press, *The Building with the Porticoes in Novae*, *Archaeologia Polona*, XIV, 1973, s. 286 nn.

Ryc. 7. Novae. Plan łaźni w południowej części budowli z portykami

Istnieją dowody, że w niektórych wnętrzach kąpielowych zastosowano także system ogrzewania ścian — *tubulatio*. Cylindryczne *tubuli* i haki w kształcie litery T należą w łaźni do dość częstych znalezisk; podwójne ściany widoczne są w *tepidarium* i w absydzie *caldarium*.

Łaźnia w opisaney tu postaci była częścią późnorzymskiej budowli z portykami i przestała funkcjonować w pierwszej połowie VI wieku. Gruz na posadzce *tepidarium* zawierał monetę Justyniana I z 543 r. Także w ziemi, która wypełniała nie używaną już piwnicę hypokaustyczną, była moneta tego cesarza z 540 roku wśród innych znalezisk (amfora, lampa i grzebień).

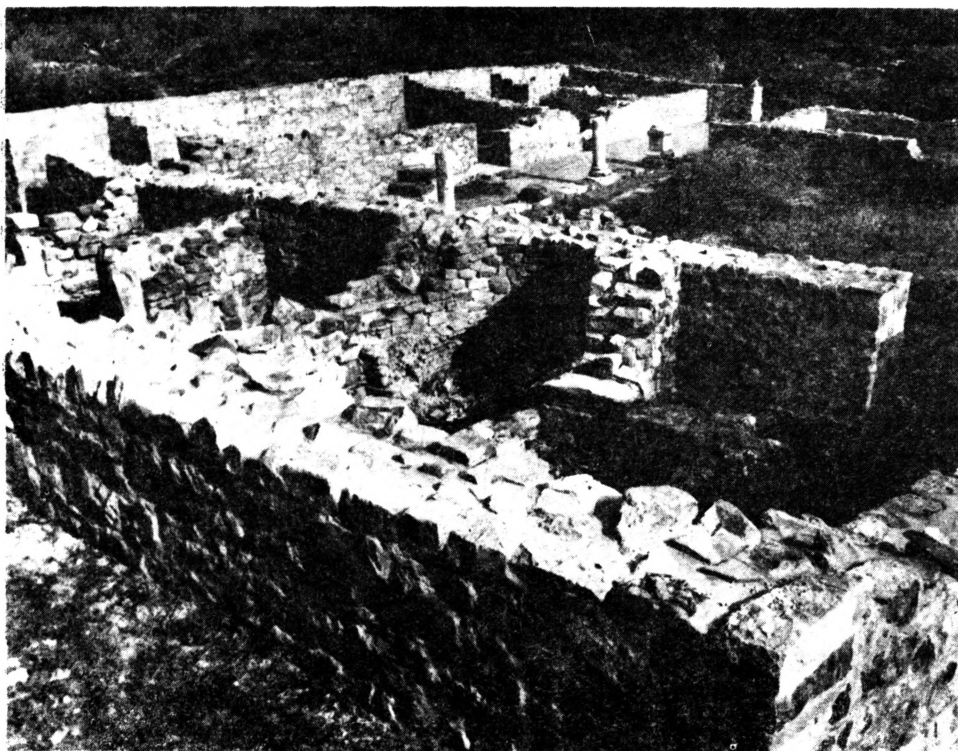
Łaźnia, której mury zachowały się w kilku miejscach do 2 m wysokości, była skromnie wyposażona; wśród znalezisk warto wspomnieć o alabastrowym labrum (w odłamkach), o złotym pierścionku z kameą, zgubionym zapewne w rozbieralni przez amatorkę kąpeli; natrafiono też na inne przedmioty codziennego użytku. Wiele cech konstrukcji w łaźni z Novae znajduje odpowiedniki w innych łaźniach z terenu Bułgarii¹⁷. Do wyjątkowych rozwiązań należy szeregowy układ wnętrza, dobrze znany z innych prowincji rzymskich i wprowadzenie prostokątnego basenu lub zbiornika na wodę (1,40 m × 1,10 m) do *apodyterium* (ryc. 8). Przez dolną warstwę zachodniej ścianki zbiornika przechodziła gliniana rura odpływowa o średnicy ok. 0,12 m. Znamy też system odprowadzania wody z wnętrza B — *frigidarium*. W sumie prześledzono bieg trzech kanałów wychodzących z łaźni i skierowanych ku północy.

Łaźnia była bez wątpienia częścią całego kompleksu mieszkalnego, który zajął miejsce wcześniejszej zabudowy legionowej. Z *apodyterium* przechodziło się do wnętrza usytuowanych w zachodnim skrzydle późnorzymskiej budowli z portykami oraz na obszerny dziedziniec.

Jest rzeczą godną uwagi, że rzymskie łaźnie, które zostały odsłonięte na terenie Bułgarii, stanowią dobre świadectwo poziomu wiedzy ich budowniczych i umiejętności praktycznego wykorzystania naturalnych warunków. Mimo przestrzegania zasadniczych reguł i podziałów obserwujemy w rozplanowaniu, konstrukcji, sposobie łączenia najistotniejszych elementów dużą swobodę i pomysłowość. Wszystkie łaźnie łączy wspólna funkcja, różni kształt całości i poszczególnych elementów konstrukcyjnych i dekoracyjnych, uzależniony nie tylko od wyobraźni budowniczych i ich rozkazodawców, lecz również od tradycji lokalnych, od zamierzeń i możliwości, także majątkowych.

Mam wrażenie, że przedstawiony tu szkicowy przegląd wybranych obiektów i ich wstępna klasyfikacja uzasadniają słuszność tych wniosków. Największe możliwości mieli mieszkańcy dobrze prosperujących miast; na drugim miejscu postawimy łaźnie w uzdrowiskach, gdzie pierwiastek sakralny był wyjątkowo silny. Inny charakter mają łaźnie prywatne, budowane tuż obok willi miejskiej

¹⁷ L. Press, *Centralne ogrzewanie w Novae*, Kwart. Hist. Kult. Mat. XV, 4, 1967 s. 766 n.; L. Press, S. Parnicki-Pudelko, o. c., s. 240.

Ryc. 8. Novae. Pomieszczenia kąpielowe (A-E) w budowlu z portykami. Stan obecny

Fot. T. Biniewski, nr fot. ekspedycji 5788

i wiejskiej albo włączone w jej obręb — na życzenie przybysza z Italii lub zromanizowanego Traka. Stan badań każe nam postawić łaźnie legionowe na miejscu ostatnim, jakkolwiek przyszłość może tę kolejność odwrócić¹⁸. Jest to tym prawdopodobniejsze, że legionieści byli ważnymi współtwórcami romanizacji prowincji, a łaźnie z właściwym im systemem ogrzewania należały bez wątpienia, mimo ich greckiego rodowodu, do krajobrazu kształtowanego przez rzymskich budowniczych i ich pojętnych naśladowców.

Uniwersytet Warszawski (Warszawa)

¹⁸ Na temat łaźni legionowych por. H. v. Petrikovits, *Die Innenbauten römische Legionslager während der Prinzipatszeit*, Opladen 1975, s. 102 nn. Także *valetudinarium*, które ekspedycja Uniwersytetu Warszawskiego odkrywa w północno-zachodniej części twierdzy Novae, miało prawdopodobnie własne wnętrza kąpielowe, podobnie jak inne szpitale wojskowe, np. w Vetera i Novaesium (R. W. Davis, *The Roman Military Medical Service*, Saalburg Jahrbuch, XXVII, 1970, s. 95).

THE ROMAN BATHS IN BULGARIA

Summary

The authoress treats the baths, revealed within the boundaries of present Bulgaria, as one of the symptoms of Romanisation in the provinces. She distinguishes the urban baths, the baths built in the vicinity of the healing springs, the bathrooms in the private houses and the baths within the bounds of military forts and fortresses.

In the opinion of the authoress the majority of the Roman baths discovered in Bulgaria, demonstrate a good level of their builder's skill and the practical training in the utilization of the natural conditions. Having in the evidence many more objects the authoress presents selected monuments with their most characteristic features.

All the buildings served similar purpose but their general arrangement, technical details and interior decoration were different. It is associated with the fact that they followed various Roman models and were dependent on the local circumstances.